

ЛІТЕРАТУРА СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ

UDC 821.162.1

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-6069/2020.3-2/30>*Nanivsky R. S.*

Narodowego Uniwersytetu „Lwowska Politechnika”

STYLIZACJA I GRA Z IKONOGRAFIĄ POP-KULTUROWĄ OKRESU PRL-U W TWÓRCZOŚCI ANDRZEJA STASIUKA

У статті проаналізовано книгу відомого сучасного польського письменника Анджея Стасюка «Як я став письменником (спроба інтелектуальної автобіографії)» (1998). Перед читачем постає соціальний устрій Польщі 70–80-х рр. минулого століття, за якого зростає і формувався як особистість головний герой.

Широкому загалу митець відомий численними подорожами, переважно по Східній Європі, хоча за його плечима були мандрівки далеко за її межі. Забуті, периферійні краєвиди зазвичай служать джерелом натхнення та інспірації, надихають до філософських роздумів про сутність буття, а надалі – до літературної творчості. Автор розкриває різноманітні соціокультурні явища й оригінальність складних і суперечливих тем.

Герої творів – це прості люди, часто втрачені для суспільства, нерідко із соціального маргінесу, а то й кримінальних середовищ, окутані своїми проблемами, страхами та переживаннями, котрі через певні обставини стають свідомими спостерігачами навколишнього буття десь осторонь.

У «Спробі інтелектуальної автобіографії» читачеві пропонується сентиментальна втеча в минуле, у спогади тоталітарної доби в історії Польщі. Це своєрідна розповідь про аспекти життя за комуністичного ладу з децю іншої перспективи. Невтомні мандрівки головного героя країною, солдатська муштра, дезертирство, втечі в'язниці, робота у підпіллі тощо відбуваються на фоні життя пересічних людей, які далекі від офіційно-пропагандистського і з відвертою іронією ставляться до всього, що комуністична влада намагається нав'язати.

Анджей Стасюк не приховує бажання відтворити, з характерним йому стилем, специфічну атмосферу фрагментів минулого, воно неповторне і таке привабливе та дуже близьке авторові, але в жодному разі він не є поборником тодішньої політичної системи.

Ключові слова: *Anrzej Stasiuk, bohater, komunizm, pisarz, popkultura, powieść, PRL, proza, sentymentalność, twórczość, ucieczka, utwór, ustrój.*

Sformułowanie problemu. Wspomnienia o życiu w PRL dla Andrzeja Stasiuka stały się czymś w rodzaju sentymentalnej ucieczki, którą można zaobserwować w pierwszej połowie jego kariery pisarskiej. O tych czasach jeden z jego bohaterów powiedział następująco: „*Byłem wolny i nie byłem głodny. Jak w jakimś rewolucyjnym śnie*” [5, s. 31].

Przy tym to drugie określenie staje się niemal zaproszeniem do opowiedzenia jakiejś historii o wydarzeniach rewolucyjnych nasyconych walkami i konspiracją. Czy jest to tak? Do pewnego stopnia tak, ponieważ autor w niepowtarzalno-niezwykły sposób opisuje te czasy.

Czytelnicy jego utworów, zwłaszcza ci, którzy nie doświadczyli życia w minionym ustroju, mogą

odbyć osobliwą wycieczkę do świata, który odszedł bezpowrotnie. Pisarz wypełnia tworzoną przez siebie przestrzeń świata przedstawionego popkulturowymi symbolami, związanymi nieodrodnice z tym okresem, czyniąc ją atrakcyjniejszą dla młodego odbiorcy.

Analiza badań i publikacji. Dekomunizacja, rozliczenie z przeszłością i władzami niedawnego ustroju oraz lustracja, to kolejny etap w polskiej historii [4, s. 6], wywołujący do dziś niemałe emocje. Ostry spór dotyczący pamięci historycznej tamtych czasów jest dziś na tyle rozpowszechniony, że zaczyna wywoływać w młodym pokoleniu Polaków niechęć i dystans.

W przeciwieństwie do społeczno-politycznych dyskusji na uznanie i popularność liczyć mogą

elementy popkultury PRL-u, wypreparowane z negatywnego kontekstu społeczno-politycznego, które mają szansę przeżywać drugą młodość. Tak dzieje się w przypadku Peweksów, Polo-Cocty czy papierosów Klubowych.

Według Kingi Dunin, komunizm był postrzegany wyłącznie jako system zniewolenia zewnętrznego, który jednak pozostawiał jednostkom mniejsze lub większe pole swobodnego działania, łącznie ze swobodą, dotyczącą walki z nim samym [2, s. 166].

Sama walka przejawiała się na różne sposoby, zaczynając od bezpośrednich i niekamufłowanych form manifestacji niezadowolenia oraz działalności podziemnej, które z reguły kończyły się aresztowaniami i prześladowaniami, poprzez mniej radykalne protesty, polegające na ignorowaniu kultury propagowanej przez reżim, aż po zachwyty zachodnim stylem życia i popieranie obcego przemysłu.

Na krótko po upadku systemu komunistycznego niedawni jego oponenti zaczęli odczuwać sentyment do minionych czasów. Uważa się, że nostalgia stanowi najsilniejszą formę pamięci, a Franklin R. Ankersmit stwierdził iż: „*W pełni zapachem epoki można się delektować dopiero wtedy, kiedy ona odejdzie*” [1, s. 160].

W polskiej literaturze lat dziewięćdziesiątych można dostrzec również zjawisko odwrotne. Utwory tych pisarzy starszego pokolenia, którzy byli świadkami powstawania reżimu i uczestnikami totalitarnej rzeczywistości, bardzo często przechowują pamięć opresyjnych zdarzeń i traumatycznych przeżyć. Dzieła te bardzo często pozostają wiernie zbiorowemu doświadczeniu politycznej niewoli narodu.

Do takich utworów można zaliczyć prozę m. in. Janusza Krasińskiego, Włodzimierza Odojewskiego, Henryka Grynberga czy Antoniego Libery. Ten ostatni w powieści „*Madame*” w pełni odtworzył realia komunistycznej rzeczywistości. Aby zaprezentować czytelnikom szarość życia i brutalność polityczną w latach sześćdziesiątych, autor zaproponował chwyt artystyczny polegający na takim operowaniu barwami, które pozwoliło ukazać kontrast między ponurą rzeczywistością a przeszłością pełną kolorów i wielobarwnym Zachodem. Pisarz nie szczędzi też ostrych słów, które zawierają jednoznaczną ocenę systemu: „*Caryzm był niewinną igraszką w porównaniu z komuną*” [3, s. 375].

Natomiast pokolenie młodszych literatów, którzy debiutowali już u schyłku epoki socjalizmu, podążało podobnym tropem, lecz w ich utworach zaobserwować można skłonność do opisu losów jednostki na tle PRL-owskiej rzeczywistości. Wykraczanie poza polityczne konotacje można dostrzec w twórczości

Stefana Chwina, Izabeli Filipiak, Olgi Tokarczuk i – niewątpliwie – Andrzeja Stasiuka, który życie w komunistycznym ustroju zaprezentował z nieco innego punktu widzenia i jak słusznie zauważyła Kinga Dunin zastanawiając się nad przesłankami dążności wolnościowych jednostki: „*Wyzwolenia się, nie od politycznych uwarunkowań, tylko od przymusów o charakterze społecznym i gospodarczym*” [2, s. 201].

Sformułowanie celu artykułu. Obraz PRL-u w twórczości Andrzeja Stasiuka różni się od faktów historycznych. Bez odpowiedzi pozostanie wiele pytań, które do tej pory gromadzą się w zbiorowej świadomości Polaków, a które dotyczą wielkiego wycinka powojennej historii kraju. Wciąż żywe dyskusje społeczne pozwalają wyłonić zarówno przeciwników jak i zwolenników systemu, który zaważył na obecnej pozycji państwa w Europie i na świecie. Dla jednych PRL był czasem pewności i stabilizacji, choć fikcyjnej i sztucznie utrzymywanej poprzez propagandę, to przyjmowanej przez niemałe kręgi społeczne z entuzjazmem. Dla grupy przeciwników minionego ustroju funkcjonuje on niezmiennie jako metaforyczny obraz maszyny, która nie miała ani dobrego kierowcy, ani dobrego mechanika, a także jako imperium zła.

Prezentacja głównego materiału badawczego. W powieściach Andrzeja Stasiuka historia zaczęła rodzić się na nowo. Autor, zwłaszcza na początku swojej pisarskiej kariery, w latach dziewięćdziesiątych, ukazuje czytelnikom nieco inną rzeczywistość niż tę, którą mogli pamiętać z okresu schyłku stanu wojennego. Indywidualne spojrzenie na miniony ustrój staje się ciekawą wycieczką zarówno dla starszego jak i dla młodszego pokolenia.

Utwory „*Przez rzekę*” czy „*Jak zostałem pisarzem*” stały się swego rodzaju przewodnikami po minionym świecie, ukazanym jednak z innej perspektywy. Punkt widzenia ówczesnej rzeczywistości zawarty w obu książkach celowo pozbawiony jest historiograficznej rzetelności, brak więc prób dokumentowania ówczesnej propagandy czy kształtu oficjalnej ideologii. W zamian proponuje pisarz prozę mocno nacechowaną nostalgią i sentymentem, co sprawiło, że stał się do pewnego stopnia piewą atmosfery minionego ustroju.

Stasiuk urodzony na początku lat sześćdziesiątych, rósł i dojrzewał w innej przestrzeni polityczno-ideologicznej, ale o czasach bierutowsko-stalinowskich wiedział niewiele, co niewątpliwie wpłynęło na formowanie się jego postawy i świadomości politycznej. W swoich rozważaniach tak określa te czasy: „*Kiedyś w ogóle było lepiej. Wszyscy to mówią. Nawet jak ich wtedy nie było, nawet jak ich nie pamiętają. <...> To był elegancki świat*” [5, s. 16, 17].

Pisarz unika w swoich utworach spolityzowanej rzeczywistości, choć jego bohaterom niekiedy niełatwo jest umknąć przed presją wszechobecnej maszyny komunistycznej. Postacie literackie Stasiuka nie są ani pozytywne, ani negatywne jednoznacznie, to zwykli przeciętni ludzie, którzy dość często popełniają błędy i dużo rzadziej mają swoje pragnienia.

Utwór „Jak zostałem pisarzem” próbuje odtworzyć z właściwą Stasiukowi charyzmą specyficzną atmosferę pewnego wycinka minionej rzeczywistości, tworząc niejako kronikę społeczno-obyczajową tamtych czasów, mocno przyprawioną aspektami kulturowymi. Lata osiemdziesiąte to czasy wyjątkowo nasycone wydarzeniami historycznymi w Polsce Ludowej, ale „Próba autobiografii intelektualnej” nie nawiązuje do etosu patriotyzmu, a wręcz przeciwnie – zawiera wiele ironicznych uwag i prowokacyjnych treści. Bohaterowie żyją swoim własnym życiem i niewiele ich obchodzi poza prywatnymi sprawami. Jedyny wyjątek stanowią więźniowie, którzy z ogromnym zaskoczeniem i niepokojem przyjmują informację o wprowadzeniu stanu wojennego: „*W całym kryminale jakaś taka cisza się zrobiła trochę nadprzyrodzona. A potem usłyszeliśmy, jak otwierają się w naszym baraku drzwi od cel i ruch jakiś nienormalny się zrobił. <...> Czuliśmy, że zaszły jakiś zmiany i już nic nie będzie takie jak kiedyś. A potem odezwał się głośnik i dowiedzieliśmy się, że jest wojna*” [5, s. 60].

Cechą charakterystyczną prozy Stasiuka jest jednak sentyment do ustroju socjalistycznego, który wyraża się w bezpośredniej aprobacie tamtej rzeczywistości, a każde porównanie teraźniejszości i przeszłości wypada na korzyść minionego okresu. Autor bez skrępowania wymienia zalety życia w poprzednim ustroju: „*Połowa lat osiemdziesiątych to była kraina cudowności. Czas po prostu trochę nie istniał. A w każdym razie przybierał postać dość krótkich odcinków. Trwał od jednego zdarzenia do następnego, urywał się i musiał zaczynać od nowa. Dokądś prawdopodobnie zmierzał, ale mieliśmy poczucie, że zawsze zdążymy, że jakby co to i tak się załapiemy. <...> Tak. Ostatnie szczęśliwe pokolenie*” [5, s. 104, 105].

W powyższym fragmencie widać wyraźnie, że kryterium zastosowanym do oceny przeszłości – trudnej z punktu widzenia historii – jest subiektywny sentymentalizm, idealizujący i traktujący przeszłość w sposób selektywny, pozbawiający przeszłość jej politycznego balastu. Ten celowy zabieg artystyczny upodabnia utwór do, powieści zbójceckich, które wywołują w przyszłych pokoleniach podziw i żal, że nie przyszło im żyć w czasach mitycznej szczęśliwości.

Stasiuka-pisarza komunizm jako zjawisko polityczne niewiele interesuje, staje się tylko tłem kulturowo-obyczajowym, na którym ukazani są bohaterowie, stroniący zarówno od oficjalnej ideologii, ale również od ambicji związanych z działalnością opozycyjną. Tę „lukę” w postawie obywatelskiej bohaterów wypełnia muzyka, która jednocześnie pomaga im zachować dystans wobec realiów panującego systemu i niedostatków ówczesnej rzeczywistości ekonomiczno-gospodarczej.

Wiele uwagi w omawianej twórczości Stasiuka poświęca narrator konkretnej jednostce, ukazanej na tle PRL-owskiej przeszłości, która z niemalym dystansem i ironią odnosi się do wszystkiego, co stara się narzucić jej komunistyczna władza, gdzie, „*W komunizmie <...> jedno i drugie się po prostu przepuszczało*” [5, s. 121].

Prywatne życie obywatela, ukazanego w utworze *Jak zostałem pisarzem* bez wątpienia różniło się od oficjalnie kreowanego wzorca. Bohaterowie właśnie w grupie znajdowali schronienie, „*w stadzie <...> jak zwierzęta*”, byli to buntownicy z długimi włosami, w podartych dżinsach [5, s. 11], połączonych miłością do zachodniej muzyki.

Muzyczna pasja bohaterów daje możliwość zetknięcia się z czymś nowym i odmiennym, a jednocześnie stanowi ważny element w kształtowaniu osobowości jednostki. Język muzyki zachodniej pozwala młodym ludziom wznieść się ponad podziały polityczne i choćby emocjonalnie wyostać się poza zamknięty krąg reżimowej kultury. Na swobodę wędrówek poznawczych i kształtowanie muzycznego gustu pozwalały płyty winylowe i taśmy, będące w posiadaniu bohaterów i słuchane „na okrągło”. Pogląd o prawdziwej wolności reprezentowany był natomiast przez naiwne przekonanie, iż: „*Można było mazać po ścianach i puszczać swoje taśmy. Tak wyobrażaliśmy sobie wolność*” [5, s. 11].

Muzyka, pomimo przeszkód cenzury rządowej – choć z niemalym opóźnieniem – docierała i do Polski Ludowej. Ideologiczna filozofia Pink Floyd, Jeana-Michela Jarre’a, Emers, Sex Pistols, Slade, Eltona Johna, Rolling Stones i innych, którzy wytyczali kierunki muzyczne i kształtowali zbiorowy gust świata Zachodu, wywierała ogromny wpływ również na młode umysły w PRL-u.

Ulubione piosenki towarzyszą więc bohaterom Stasiuka w bardzo wielu momentach życia. Muzyka pomaga podjąć ważne decyzje, towarzyszy codziennym zajęciom, obowiązkowo słucha się jej podczas jazdy samochodem, jak również stanowi doskonałe tło dla erotycznych uniesień.

Młodzi bohaterowie identyfikują się z grupą również przy pomocy odzieży, która doskonale dopełnia i definiuje subkulturową przynależność: „*Agrafki, podarte koszulki i džinsy. My też nosiliśmy podarte wrangle. Podarte, ale połatane. Łata na łacie. Jedna na drugiej*” [5, s. 11].

Wyrazistość stroju pozwala na szybką rozpoznawalność podobnych do siebie buntowników w szarym i jednolitym tłumie socjalistycznego społeczeństwa.

Bohaterowie prozy Stasiuka z reguły podatni są na wpływ tak zwanej „wolnej kultury”, która niezmiennie towarzyszy im niemal przez całą drogę życiową. Jednak odmienność upodobań muzycznych czy maniera w ubiorze nie zamyka ich całkowicie na ciekawość procesów zachodzących w świecie. Obserwujący rzeczywistość często stają się przeciwnikami panującego aktualnie ładu i odrzucają zdecydowanie panujące stereotypy społeczne: „*Bardzo różniliśmy się charakterami <...> Ale ostrożnie, żeby nic nam się nie stało*” [5, s. 34].

Sklonność do buntu przeplata się u bohaterów utworów Stasiuka ze skłonnością do zawierania ugody z władzą. W taki sposób działają bohaterowie powieści „*Jak zostałem pisarzem*” czy „*Przez rzekę*”, których buntownicze zachowanie często przeplata się z konformizmem. Przykładem takiego modelu postępowania jest ucieczka bohatera z wojska („*Jak zostałem pisarzem*”), a następnie nieudana próba zawarcia kompromisu z władzą, zakończona wyrokiem sądowym a następnie aresztem. Dla bohatera przebywającego w więzieniu zaczyna się kolejny etap życia, faza buntu, uniesienia przechodzi w fazę refleksji, kompromisu i wyciszenia, by po niedługim czasie znowu powtórzyć cały cykl od początku gdzie miała miejsce nawet działalność pacyfistyczna.

Komiczność bohaterów kreowanych przez Stasiuka polega właśnie na łatwości, z jaką przechodzą oni z jednej fazy do drugiej, na ciągłym oscylowaniu między skrajnymi wartościami. Przechodzenie kolejnych etapów przez bohatera odbywa się stopniowo, a przy każdym niepowodzeniu możliwe jest cofnięcie się w bezpieczną przestrzeń.

To właśnie z tego punktu widzenia czasy późnego socjalizmu okazują się cudownymi latami. Stasiuk-narrator bez niedomowień pisze wprost,

co – jego zdaniem – było pozytywnym aspektem tamtych czasów, a czego brakuje w dzisiejszym świecie. „*Wtedy decyzje były łatwiejsze. Nie to, co teraz. Podejmowano się jakąś, a i tak niewiele się zmieniło. Właśnie można było podjąć jakąkolwiek. Uczucie, że nie ma się wpływu na własny los, jest uczuciem dość przyjemnym. Teraz niby jest wolność, a ludzie są zniewoleni, jak nigdy dotąd nie byli. Wtedy byli kompletnie pozbawieni wolności, a i tak każdy robił, co chciał*” [5, s. 72].

W przekonaniu Stasiuka, opresyjny system, który z jednej strony budził opór i sprzeciw świadomej części społeczeństwa, z drugiej strony pozwalał na wiele swobody i nie wymuszał wyścigu po sukces. Realia tak postrzeganej przez pisarza rzeczywistości wszystkim dawały jednakową szansę: „*Nikt chyba nie pracował, bo wszyscy siedzieli od rana na ławce koło śmietnika i pili wino. W zupełnym spokoju. Jak w jakimś średniowiecznym kraju. Wino i rozmowa. <...> Nie to co teraz*” [5, s. 79].

Takie twórcze połączenie pamięci i sentymentu w obrębie utworu powoduje zazwyczaj kształtowanie się mitów, które sprzyjają tęsknocie za czasami, które odeszły bezpowrotnie. Dzieje się tak, ponieważ najmniejsze nawet drobiazgi są przez narratora idealizowane i traktowane ze szczególną estymą. Poetyka wzniosłości zastosowana została przez Stasiuka głównie do opisu życia „na uboczu”, na marginesie życia oficjalnego i egzystencji bohaterów, żyjących z dala od polityki i imperatywu walki z systemem.

Wniosek. Nieco zafałszowany obraz rzeczywistości PRL-u, zwłaszcza w kontekście życia codziennego obywateli, nakazu pracy, jest celowym zabiegiem artystycznym, który pozwala zbudować artyście utopijny świat, w którym jednostka może wybrać najodpowiedniejszy dla siebie sposób na życie bez potrzeby obciążania się pytaniem o cel i sens swoich wyborów. Tak zaprezentowana popkultura skłania do zadania pytania: na ile można wyzwolić się od potrzeby bycia wolnym? I właśnie ten aspekt jest mocną zaletą pisarstwa Stasiuka, ponieważ świat wytworzonego nim ustroju fabularnego może, więc funkcjonować w dużej mierze w oderwaniu od politycznych realiów i tym samym przechodząc w płaszczyznę melancholijnych wspomnień.

Literatura:

1. Antologia przekładów, red., R. Nycza, Kraków : Universitas, 1998, 576 s.
2. Dunin K. Czytając Polskę. Literatura polska po 1989 wobec dylematów nowoczesności, Warszawa : Wydawnictwo W.A.B., 2004. 302 s.
3. Libera A. Madame. Kraków : Znak. 1998, s. 392.
4. Śpiewak P. Spór o Polskę 1989–1999. Wybór tekstów prasowych, cz., III, Dziedzictwo i pamięć komunizmu. Warszawa : Wydawnictwo Naukowe PWN, 2000. 580 s.
5. Stasiuk A. Jak zostałem pisarzem (próba autobiografii intelektualnej). Wołowiec : Czarne, 1998. 144 s.

Nanivskyy R. S. STYLING AND PLAYING WITH THE POP-CULTURAL ICONOGRAPHY OF THE PRL PERIOD IN THE WORK OF ANDRZEJ STASIUK

The article analyzes the book of the famous modern Polish writer Andrzej Stasiuk "How I became a writer (an attempt at an intellectual autobiography)" (1998). The reader is presented with the social structure of Poland in the seventies and eighties of the last century, where the protagonist grew and formed as a person.

The writer is widely known for his numerous travels, mostly in Eastern Europe, although he has traveled far beyond its borders. Forgotten, peripheral landscapes, usually serve as a source of inspiration and inspiration, inspire philosophical reflections on the essence of existence, and later to literary work. The author fully reveals the various socio-cultural phenomena and the originality of the complex and contradictory themes in which his characters find themselves.

The heroes of the author's works are ordinary people, often lost to society, often from social margins and even criminal backgrounds, shrouded in their problems, fears and experiences and due to certain circumstances, become conscious observers of the surrounding life.

In "An Attempt at an Intellectual Autobiography" the reader is revealed a sentimental escape into the past, into the memories of the totalitarian era in the history of Poland. This is a kind of story about aspects of life in the communist system from a slightly different perspective. The protagonist's tireless travels through the country, soldier's drill, desertion, and finally imprisonment, underground work, etc., take place against the background of the lives of ordinary people, so far from official propaganda and with frank irony.

Andrzej Stasiuk does not hide his desire to recreate, with his characteristic style, the specific atmosphere of fragments of the past, it is unique and so attractive and very close to the author, but in no way is he a supporter of the then political system.

Key words: *Anrzej Stasiuk, hero, communism, writer, pop culture, novel, PRL, prose, sentimentality, creativity, escape, work, system.*